2. ՓՈԽԱՐՔԱՅՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ: ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ՀԵՏԱԳԱ ՎԵՐԵԼՔԸ: 1903 Թ. ՀՈՒՆԻՍԻ 12-Ի ՕՐԵՆՔԻ ՎԵՐԱՑՈՒՄԸ

Հեղափոխության առաջին ամիսներն իրենց հետ բերեցին նաև ցարական կառավարության «ծայրերկրային» քաղաքականության փոփոխություն։ Անսբջող և կոպիտ բռնությունների, կովկասյան ազգերին իրար դեմ լարելու բռնի և բյուրոկրատական միջոցները, որ իրականացնում էր կառավարչապետ Գոլիցինը, այլևս նպատակահարմար չէին դիտվում Պետերբուրգի բարձր շրջաններում, և նա 1904 թ. ետ կանչվեց իր պաշտոնից։

1905 թ. փետրվարի 28-ին ցարը ստորագրեց բարձրագույն անվանական հրովարտակ՝ Կովկասում փոխարքայությունը վերականգնելու մասին։ Փոխարքային հատկացվեց իրեն հանձնված երկրի քաղաքացիական վարչության բոլոր մասերի բարձրագույն իշխանությունը։ Միաժամանակ փոխարքան նշանակվեց պետական խորհրդի, մինիստրների խորհրդի ու պետական կոմիտեի անդամ, Կովկասում գտնվող զորքերի գլխավոր հրամանատար և կազակների ատաման։ Իսկ կոմս Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի անունով տրված անձնական շնորհագրով ցարը փոխարքայի լայն իրավունքներն ու պաշտոնը արտոնելով նրան, հանձնարարում էր «իր թանկագին նախնիների» և «իր նպատակը» իրագործել, «...երկրում խաղաղություն, բարօրություն և կարգ զարգացնել»[12], եվ իսկապես, ցարիզմն իր շահերը պաշտպանելու համար այս անգամ գտել էր վերին աստիճանի հարմար անձնավորություն։ Հմուտ, փորձված բյուրոկրատ էր Վորոնցով-Դաշկովը, որ կոչված էր հրով ու սրով «խաղաղեցնելու երկիրը»։ Փոխարքան անծանոթ չէր կովկասցիներին և Կովկասին։ Նա դեռևս Ղրիմի պատերազմի ժամանակ իբրև սպա մասնակցել էր Դաղստանում և Մինգրելիայում ծավալված ռազմական գործողություններին։ Սերված ռուսական հինավուրց ազնվականների այն տոհմից, որին պատկանում էր Կովկասի նախկին փոխարքա, իշխան Մ. Ս. Վորոնցովը, Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը մի շարք բարձր ռազմա-քաղաքացիական պաշտոններ էր վարել ռուսաց արքունիքում և մինչև փոխարքա նշանակվելն արդեն եռանդուն, նույնիսկ լիբերալ գործչի համբավ էր վաստակել։

1905 թ. մարտի 30-ին Վորոնցով-Դաշկովը մայրաքաղաքից գեներալ Մալամայի անունով, որը ժամանակավորապես փոխարինում էր կառավարչապետին, հատուկ հեռագիր ուղարկեց Կովկասի ազգաբնակչությանը՝ աջակցության հրավիրելով բոլոր խավերին իր ծրագրերի իրագործման համար։

Այդ ընդարձակ հեռագրում, որը փաստորեն մի կոչ էր, փոխարքան հայտարարում էր, որ ստեղծված խառնակ օրերում ինքն անհարմար է զգացել հրաժարվելու այդ ծանր պաշտոնից, ինչպես հին զինվորը՝ պատերազմ գնալուց, հույս ունենալով, որ կովկասցիների «բարեմիտ» մեծամասնությունը կդպի ազգաբնակչության «անհանգիստ մասի» դիմադրությունը։ Ազգաբնակչության անհանգիստ մասի տակ ակնարկելով պրոլետարիատին և աշխատավոր գյուղացիությանը, բացառելով նրանց մասնակցությունն իր ծրագրերի կատարման մեջ, փոխարքան պարզորոշ հայտարարում էր, որ հենվելու է ազնվականության, քաղաքային ու գյուղական բուրժուազիայի ու հոգևորականության վրա։ Հասարակական վերոհիշյալ դասակարգերի ու դասերի շա-

12 «Մշակ», 1905, № 36, 43։

հերն էին ի նկատի առնվում, երբ սույն կոչում ակնարկվում էր գեմստվային հիմնարկություններ ներմուծելու, դատարանների վերակազմության, պետական հողերը գյուղական համայնքներին տրամադրելու և հայկական եկեղեցական կալվածքները պետական վարչության տակ առնելու գործը վերանայելու մասին[13]։

Այս հեռագիրը բավական եղավ, որպեսզի տեղական բուրժուական մամուլն անմիջապես «արդարադատ», «բարեմիտ», «խաղաղարար» հռչակեր փոխարքային։ Մինչ Ռուսաստանի պրոլետարիատի առաջին հարվածների տակ ցարիզմն ստիպված նահանջում ու խուսանավում էր՝ լիբերալ ժպիտներ շնորհելով բուրժուազիային, հայ բուրժուական մտավորականությունն, աչք փակելով այդ վերաբերմունքի բուն պատճառի վրա, «գահի բարձրությունից ելնող շնորհները» առանձին մարդկանց «լուսամիտ» գործունեությանն էր վերագրում։ Այսպես, դեռևս պաշտոնավայրը չժամանած, Անդրկովկասում լուր էր տարածվել, թե փոխարքան ուսումնական գործը վերակառուցելով և կենտրոնացնելով իր վարչության տակ, Թիֆլիսում տեխնիկական կրթության բարձրագույն դպրոց է բացելու։ Այդ ցանկությունը, որ ողջ կովկասյան բուրժուազիայի երազանքն էր, փոխարքան այնպես էլ չկատարեց իր կառավարման ամբողջ տասնամյակում։ Վորոնցով-Դաշկովի բերանից թռցրած լուրեր էին շրջում կովկասյան բուրժուական մամուլում, թե նրա գլխավոր խնդիրը պետք է լինի նաև հողային հարցի կարգավորումը՝ վերացնելու համար «գարարային թյուրիմացությունները»[14]։

Վերջապես, 1905 թ. մայիսին փոխարքան Կովկասում էր։ Գործադրելով իր լիազորությունները, Վորոնցով-Դաշկովն ամբողջ ուշադրությունը նախ և առաջ սևեռեց երկրամասում ծավալվող հեղափոխական շարժումները ճնշելու գործին։ Իր այդ գլխավոր նպատակի իրականացման համար փոխարքան հենվում էր հիմնականում ռազմական ուժի, վարչական-ոստիկանական ապարատի վրա և գործողությունների ազատություն տալով զինվորական գծով իր տեղակալ գեներալ Մալամային, կովկասյան բանակի գլխավոր շտաբի պետ Գրյազնովին, ոստիկանության պետ Շիրինկինին, գեներալ-նահանգապետեր՝ Յացկևիչին, Ալիխանով-Ավարսկուն, Ալիգտանին և մյուսներին, օժանդակության էր կոչում նաև տեղական տիրող դասակարգերին, որոնք, իհարկե, չզլանալով օգնությունը՝ պահանջում էին ունկնդրության արժանացնել նաև իրենց հարցերը։

Չնայած իր տկարությանը և զառամյալ տարիքին, էջմիածնից փոխարքային տեսության շտապեց ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանը։ Հայկական բուրժուազիան և բուրժուականացող ստվար քաղքենիական խավերն աշխատեցին շեշտված շուքով կազմակերպել կաթողիկոսի դիմավորումը, օրորվելով այն ցուցադրական սնապարծությամբ, որ իրենք ռուսաց թագավորից և նրա փոխարքայից ոչ պակաս խոնարհվում են նաև հայոց հոգևոր պետի առջև, որպես քաղաքական ինքնուրույնություն կորցրած հայերի համազգային շահերը մարմնավորողի։ Հարկավ, նրանց այս հավակնության համար ո՞չ նյութական-տնտեսական, և ո՞չ էլ մանավանդ, քաղաքական բավարար հիմքեր կային, այլ միայն բարոյական-հոգեբանական և օժտելով կաթո-

13 Տե՛ս «Մշակ», 1905 № 61։
14 «Մշակ», 1905, № 63։

ցիալ-դեմոկրատիայի երկու տակտիկան դեմոկրատական հեղափոխության մեջ» գիրքը։ Ամփոփելով համագումարի և կոնֆերանսի արդյունքները, Վ. Ի. Լենինը տվեց մենշևիկների տակտիկայի ծավալուն քննադատությունը և բոլշևիկների տակտիկայի փայլուն պաշտպանությունը։ Ջախջախելով մենշևիկներին, որոնք հեղափոխության հեգեմոնը համարում էին լիբերալ բուրժուազիային և բոլորովին անտեսում գյուղացիությանը, Վ. Ի. Լենինը ցույց տվեց, որ պրոլետարիատը պետք է լինի հեղափոխության առաջնորդ, իսկ գյուղացիությունը՝ նրա դաշնակիցը։ Վ. Ի. Լենինի այս աշխատության պատմական մեծագույն նշանակությունն այն է, որ մարքսիզմի գանձարանը հարստացնելով նոր տեսությամբ ու տակտիկայով, պրոլետարիատին զինեց հեղափոխական ուսմունքով, կապիտալիզմի դեմ վճռական հաղթանակ տանելու համար։

Ամբողջ երկրում բարձրացող հեղափոխական ալիքը կառավարությանն ստիպում էր բռնություններին զուգահեռ դիմելու նաև որոշ զիջումների։ Այդպիսի քաղաքականության արդյունք էր խորհրդակցական դումա հրավիրելու նախագիծը, որը կազմել էր ներքին գործերի մինիստր Բուլիգինը։ Ըմբռնելով այդ տրամադրությունը, Վորոնցով-Դաշկովը կայսեր առջև հարց հարուցեց փութացնելու 1903 թ. բռնագրավված հայկական եկեղեցական գույքը վերադարձնելու և դպրոցները վերաբացելու հրովարտակի արձակումը, հուսալով դրանով վերջնականապես շահել հայկական բուրժուազիայի համակրանքը։ 1905 թ. օգոստոսի 1-ին Նիկոլայ II-ը, տեղի տալով փոխարքայի խորհուրդներին, մեծագույն դժգոհությամբ ստորագրեց այդ հրովարտակը, որով հայ եկեղեցուն էին վերադարձվում նրա գույքն ու կապիտալները և պետական տնօրինման ժամանակաշրջանում նրանից ստացված եկամուտները, ինչպես նաև կրթական գործով զբաղվելու իրավունքը[16]։

Հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 2-ին, կաթողիկոսին պալատ հրավիրելով, Վորոնցով-Դաշկովը կեղծավոր հանդիսավորությամբ հայտնեց, որ թագավորը հարգելով իր միջնորդությունը, որոշեց վերացնել այն սուգը, որի մեջ իբր թե ընկղմված էր հայ ժողովուրդը և Հայաստանյաց եկեղեցին։ Խրիմյանը, որ ի տարբերություն իր դասի և ամբողջ միաբանության մեծամասնության, հնօրյա ժողովրդանվեր գործիչ էր և նրա անմիջական ու պարզ հոգին ծառա էր լինում փոխարքայական շինծու մեծարանքներից, այնուամենայնիվ ստիպված էր հայտարարելու, որ «ինքը համոզված էր թագավոր կայսեր՝ առ հայոց ազգը և եկեղեցին ունեցած գութի մասին»։ Նա միաժամանակ թույլտվություն խնդրեց այդ «արդարամիտ որոշումը» հայտնելու Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին և մյուս թեմերին։

Հաջորդ օրերի ընթացքում հայ բուրժուական բոլոր թերթերի էջերը լցվեցին օգոստոսի 1-ի հրամանագրի վերաբերյալ դատողություններով, ցանկություններով և բազում շնորհավորանքներով։

Հեռագրերի փոխանակություններ տեղի ունեցան կաթողիկոսի և Նիկոլայ II-ի, կաթողիկոսի և Վորոնցով-Դաշկովի, ինչպես նաև վերջինիս և, այսպես կոչված, «հայ հասարակության» ներկայացուցիչների միջև։

Փակված ուսումնական հաստատություններից առաջինը վերաբացվեց

---

16 Տե՛ս Վանն Երկանյան, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, (1870—1905), Երևան, 1970, էջ 280։

Նուշիի թեմական դպրոցը։ Աստիճանաբար բացվեցին նաև մյուս վայրերի հայկական դպրոցները[17]։

Հոկտեմբերի 8-ին որոշվեց 1896 և 1897 թթ. գրավված եկեղեցական-ծխական դպրոցների շինություններն ու գույքը վերադարձնելու հարցը։ Մեկ ամիս անց, 1905 թ. նոյեմբերի 4-ին հաստատվեցին այն կանոնները, որոնց համաձայն վերադարձվելու էին հայ լուսավորչական եկեղեցապատկան արքունի վարչության մեջ և ներքին գործերի մինիստրության տրամադրության տակ գտնվող կալվածքները, եկեղեցական ու վանական եկամուտները, դրամական գումարները և տոկոսաբեր թղթերը[18]։

Հայ լիբերալները հայտարարում էին, որ վերանում է արդեն այն վիհը, որ ստեղծվել էր կովկասյան նախկին կառավարիչների և հայ ժողովրդի միջև։ Սակայն նրանք շարաշար սխալվում էին, հայ ժողովուրդն իր ասելիքն ուներ հեղափոխության մեջ Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների հետ միասին։

3. ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԱՍՏԻՃԱՆԸ։ 1905 Թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1905 թ. հոկտեմբերին սկսվեց համառուսաստանյան քաղաքական գործադուլը, որով հեղափոխական շարժումը երկրում թևակոխեց իր զարգացման բարձրագույն աստիճանը։

Գործադուլն սկսեցին Մոսկվայի երկաթուղային բանվորները։ Հոկտեմբերի 7-ին դադարեց աշխատանքը Մոսկվա-Կազան գծում։ Շուտով երկաթուղայիններին միացան քաղաքի ֆաբրիկաների և գործարանների բանվորները։ Մի քանի օր անց, Մոսկվայի օրինակով, Պետերբուրգում ևս երկաթուղայինները գործադուլ հայտարարեցին։ Հոկտեմբերի 13-ից գործադուլային շարժման մեջ ընդգրկվեց երկրի մեծ մասը։

Հոկտեմբերյան քաղաքական գործադուլների ալիքը հասավ նաև Անդրկովկաս և Հայաստան։ Շարժումներին ակտիվ մասնակցություն ունեցան հատկապես Ալեքսանդրապոլի երկաթուղայինները։ Հոկտեմբերի 15-ին, առավոտյան ժամը 6-ից դադարեցին աշխատանքները Ալեքսանդրապոլի հանգույցում։ Կանգ առավ գնացքների երթևեկությունը Ալեքսանդրապոլ — Կարս, Ալեքսանդրապոլ — Երևան գծամասերում։ Կազմակերպվեց գործադուլային կոմիտե, որը բանվորական վերահսկողություն հաստատեց Ալեքսանդրապոլի ամբողջ հանգույցի և երկաթուղային երթևեկության վրա։ Գնացքներն աշխատում էին բացառիկ դեպքերում, այն էլ միայն բանվորների թույլտվությամբ։ Հոկտեմբերի 16-ին հրապարակվեց գործադուլային կոմիտեի կոչը, որտեղ շարադրված էին բանվորների պահանջները։

Հայաստանի գործադուլային շարժումների պատմության մեջ առաջին անգամ առաջադրվում էին քաղաքական պահանջներ, որոնք արդեն բանվորական շարժման նոր փուլն էին սկզբնավորում։ Դիմումն սկսվում էր. «Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք» կոչով։

«Ընկերներ.

Մենք՝ դեպոյի և Ալեքսանդրապոլ կայարանի ծառայողներս միանալով ռուսական երկաթուղայինների ընդհանուր գործադուլին, հայտարարում ենք,

17 Տե՛ս «Մշակ», 1905, № 162, 167։

18 Տե՛ս նույն տեղում։